

УДК 94(477.4)“18/19”:37

І.В.Сесак

Учительські семінарії Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

На основі праць істориків, а також архівних і опублікованих джерел досліджується питання становлення та розвитку учительських семінарій другої половини XIX – початку XX ст. у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Зокрема, представлено нормативно-правову базу їх діяльності – “Положення про учительські семінарії” (1870 р.) та “Інструкцію” 1875 р., зазначено мету та завдання навчальних закладів цього типу, правила прийому, програми підготовки тощо.

З’ясовано мережу учительських семінарій, учнівський контингент і чисельність підготовлених кадрів. Встановлено, що після революції 1905–1907 рр. чисельність учительських семінарій зростає вчетверо, але цей ріст відставав від реальних вимог життя і не міг задовольнити дедалі більші потреби підготовки учителів масової школи.

Доведено, що в учительських семінаріях, які утримувались в основному з державного бюджету, а на початку XX ст. із земських коштів, навчалися в основному діти селян православної віри. Органи місцевого самоврядування, в умовах запровадження загального початкового навчання, турбувалися про збільшення мережі цих закладів, сприяли їх заснуванню. Зроблено підрахунок підготовлених кадрів для початкових шкіл Правобережжя – понад 2 тис. педагогів, яких, проте, різко не вистачало для надання початкової освіти дітям українців, поляків, інших етносів, які населяли регіон.

Ключові слова: *Правобережжя, учительська семінарія, навчальний рік, випускник, учень, вчитель, міністерське училище, початкова школа, програма навчання.*

Однією з важливих науково-теоретичних та професійно-практичних проблем, від якої залежить успіх реформування системи освіти в країні, є підготовка кваліфікованих вчителів. Історичний досвід розвитку педагогічних навчальних закладів не втратив своєї значущості і сьогодні для подальшого розвитку сучасної системи педагогічної освіти в Україні. Звернення до історії учительських семінарій, як до одного із найпоширенішого типу середніх спеціальних педагогічних навчальних закладів у царській Росії другої половини XIX – початку XX ст., є не тільки важливим завданням сучасної історико-педагогічної науки, але й дає можливість краще зрозуміти першовитоки формування державної системи педагогічної освіти, позитивний і негативний досвід їх діяльності.

Становлення та діяльність учительських семінарій у правобережних губерніях України у другій половині XIX – на початку XX ст. з’ясовували не одне покоління педагогів, вчених-дослідників: 1) дореволюційних – Я.Руднев,

М.Демков, М.Корф, М.Чехов, М.Бунаков, В.Вахтеров, Б.Грінченко, Т.Лубенець та інші; 2) радянських – Ф.Паначін, О.Ососков, М.Поліщук, М.Заволока, Н.Кузьмін та інші; 3) сучасних українських та зарубіжних - Н.Дем'яненко, І.Важинський, Н.Андрійчук, І.Сесак, Н.Балабуст, Н.Калинікова, В.Смирнов та багато інших. Серед сучасних дослідників історії вчительських семінарій Правобережної України виділяються роботи, присвячені окремим учительським семінаріям. Зокрема, це наукові розвідки А.М.Демченко, М.Вороліс, Т.О.Столярчук та інші. Багато проблем історії учительських семінарій досліджено, однак, велика кількість архівних справ, опублікованих джерел тощо, ще далеко не опрацьована науковцями, що спонукає до продовження дослідницьких завдань.

Метою статті є з'ясування кількісних і якісних показників діяльності учительських семінарій у Правобережній Україні (Київській, Подільській і Волинській губерніях) другої половини XIX – початку XX ст.

Вже у 1869 р. в Києві була заснована перша, як вона тоді іменувалась “Учительська семінарія Південно-Західного краю”. У 1873 р. її перевели у Коростишів Радомішльського повіту. Друга за рахунком семінарія з'явилася через два роки в м.Острогож, яка згодом була переведена до с.Великі Дедеркалі Волинської губернії. До кінця XIX ст. це були єдині заклади, які готували вчителів для початкових шкіл. Розвиток цієї мережі припав на перші десятиліття XX ст. Так, до Першої світової війни відкрили 6 нових учительських семінарій: у с.Потоки Вінницького повіту Подільської губернії 1907 р., яку через два роки перевели до Вінниці, Київську жіночу (1911 р.), Черкаську (1911 р.), Кам'янець-Подільську і Житомирську (1913 р.), нарешті, Ольгопільському (1914 р.). Спроможність цієї мережі була загалом скромною. Так, станом на 1896 р. у Коростишівській і Дедеркальській семінаріях навчалось всього 156 учнів (заклади закінчили лише 48 осіб) [23, с. 62-63].

Багато зусиль для негайної підготовки учителів початкових шкіл докладав М.І.Пирогов, який працюючи попечителем Одеського (1856–1858 рр.) і Київського (1858–1861 рр.) навчальних округів, організував розробку проектів учительських семінарій і у грудні 1857 року звернувся до Міністерства народної освіти з проханням здійснити їх. В цілому, ідея відкриття учительських семінарій отримала підтримку більшості керівників навчальних округів Російської імперії, однак МНО і його чиновники на місцях виступали проти самої ідеї утворення учительських семінарій, призначених, головним чином, для дітей суспільних низів.

На пропозицію М.І.Пирогова заснувати в Києві учительську семінарію для спеціальної підготовки світських народних вчителів св. Синод відповів так: “Началом грамотности и просвещения должен быть страх Божий, следовательно, наставником – лицо духовное” [3, с. 119], даючи зрозуміти, що, на його переконання, вчителями мають бути тільки духовні особи. Пізніше міністр освіти Д.Толстой заявляв, що “потреба в учительських семінаріях не зумовлюється нинішнім становищем справи, для народу потрібна лише

розумна грамотність, для чого не потрібні дорогі вчителі. Їх можна знайти в сільському духовенстві, в семінаристах” [19, с. 749]. Як бачимо, царський уряд і вище духовенство вважали найкращими вчителями служителів культу, а світських вчителів не спішили готувати для все зростаючої кількості початкових шкіл.

Міністерство народної освіти свідомо гальмувало розвиток мережі спеціальних педагогічних навчальних закладів (учительських семінарій та інститутів), заохочувало більш дешеві способи підготовки вчителів (педагогічні класи при жіночих гімназіях і єпархіальних жіночих училищах, церковно-вчительські і дружокласні учительські школи, педагогічні курси, здобуття свідцтва на звання народного вчителя через складання відповідних іспитів).

Активним прибічником і талановитим пропагандистом педагогічної освіти був К.Д.Ушинський. Видатний вітчизняний педагог вірно розумів роль учителя, підготовленого для своєї важкої, складної і відповідальної праці. Він вказував, що найбільш суттєвий недолік у справі російської народної освіти – це дефіцит добрих наставників, спеціально підготовлених для виконання своїх обов’язків. На його переконання тільки вчитель, спеціально підготовлений для своєї роботи, може успішно навчати і виховувати дітей у початковій школі. Маючи справу з дітьми молодшого шкільного віку, тобто такого віку, коли у дитини закладаються основи усіх його майбутніх психічних, моральних і розумових сил та здібностей, народний учитель несе велику моральну відповідальність за результати своєї роботи. Він вважав, що ні педагогічні курси при загальноосвітніх навчальних закладах, ні педагогічна виучка кандидатів на педагогічні місця у більш досвідчених учителях не можуть замінити спеціального педагогічного навчального закладу, єдиною метою якого є всебічна підготовка молодої людини до роботи учителем у початковій школі.

У статті “Проект учительських семінарій” (1861 р.) К.Д.Ушинський розробив план заснування цих навчальних закладів. Він мав загальний, уніфікований для всієї Російської імперії характер. Однак уряд не поспішав їх відкривати. У квітні 1862 р. при університеті Св. Володимира на громадські і приватні кошти була відкрита педагогічна школа для підготовки учителів народних училищ Південно-Західного краю. Статус її, хоч і відрізнявся від запропонованого М.І.Пироговим, однак був світським [3, с. 120]. Перший випуск учителів відбувся наприкінці року – 16 вихованців були направлені у сільські школи [7, с. 12]. У 1863 р. МНО офіційно визнало Київську педагогічну школу і виділило одноразово кошти на її підтримку. Однак, невдовзі вона припинила свою діяльність.

26 травня 1869 р. вийшов царський указ про створення народних шкіл у Київській, Подільській і Волинській губернії, за яким, зокрема, передбачалося заснувати в одному із сіл учительської семінарії для підготовки учителів початкових шкіл [18, с. 514]. А вже 22 жовтня 1869 р. відбулося відкриття першої у Правобережній Україні учительської семінарії у Києві. До неї після випробування іспитами зарахували 36 учнів. Для читання лекцій запросили вчителів

з гімназій і прогімназій міста. Спочатку курс навчання обмежувався двома роками, а у 1871 р. було вже три класи: у I – 44 вихованці, II – 30 і III – 16 [16, с. 126]. Через збільшення кількості учнів не вистачало приміщень і 1 серпня 1873 р. семінарію перевели до Коростишева, у новозбудоване приміщення. Велика заслуга в діяльності цієї семінарії належить її першому директору І.Я.Пасяді, за 10-річний період роботи якого було підготовлено понад 200 учителів для сільських народних шкіл [16, с. 125-127].

Організація і діяльність учительських семінарій відбувалася відповідно до “Положення про учительські семінарії” (1870 р.) та “Інструкції для учительських семінарій Міністерства народної освіти” (1875 р.). Вони мали на меті надати педагогічну освіту молодим людям усіх станів православного віросповідання, які бажали присвятити себе учительській діяльності у початкових школах.

Бажаючи вчитись у семінарії, крім заяви на ім'я директора та метричного свідоцтва, свідоцтва про закінчення двокласного училища або інших навчальних закладів, додавали ще: 1) письмову згоду своїх батьків, родичів чи опікунів на вступ до учительської семінарії; 2) свідоцтво від місцевого старшини чи місцевого поліцейського чиновника про місце проживання, сімейний стан та поведінку. Вступ відбувався за конкурсом, а зарахування – згідно результатів вступних іспитів. Далеко не всі бажаючі вступали, хоч з кожним роком кількість абітурієнтів зростала. Зокрема, у Коростишівській учительській семінарії в 1883 р. заяв було подано 50, а зараховано 23 особи, 1885 р. відповідно 53 і 30, 1893 р. – 74 і 40 [2, с. 5].

Загальне керівництво учительськими семінаріями Правобережжя здійснював попечитель Київського навчального округу, а управління – директори та педагогічні ради учительських семінарій, до яких входили наставники (так називалися вчителі-предметники семінарій) та вчителі початкових училищ, що діляли при семінаріях для проходження семінаристами практики.

Царський уряд, визначаючи обсяг загальноосвітніх знань, які повинні були отримати семінаристи, вважав, що народних учителів не треба багато вчити, адже знання сприяють вільнодумству і змушують молодих людей шукати кращого життя. Однак, маючи обмежений запас загальноосвітніх знань, народні учителі повинні були викладати їх ясно і точно.

В учительських семінаріях вивчали закон Божий, російську мову і літературу, математику, природознавство, фізику, географію, історію, креслення, спів, педагогіку, методику початкового навчання.

Одне з основних місць у системі підготовки педагогічних кадрів у семінаріях займало вивчення курсу російської мови. На відміну від класичних гімназій, де широко запроваджувалося вивчення іноземних мов, у учительських семінаріях викладання їх не передбачалося. Проте вивчалась церковнослов'янська мова.

Позитивною рисою учительських семінарій була педагогічна спрямованість навчальних програм. У них педагогіка викладалася з елементами психо-

логії та історії педагогіки. Особлива увага зверталась на вивчення зарубіжної педагогіки, насамперед німецької – теорій Й.Песталотці, Ф.Фребеля, А.Дістервега. Семінаристів також навчали елементам методики викладання у початковій школі російської мови і математики, а також теорії виховання, принципам та методам навчання, необхідності врахування психолого-педагогічних особливостей дитини при викладанні предметів, дотримання певних правил поведінки щодо учнів. Майбутніх вчителів учили бути енергійними, цікавими, займатися самоосвітою, спілкуватися з колегами, ділитися досвідом і результатами роботи. Педагогіку, як правило, викладав директор учительської семінарії. Педагогічну практику учні семінарії проводили у діючих при них зразкових школах.

На початку ХХ ст. в учительських семінаріях Правобережжя навчання здійснювалося згідно програм, розроблених педагогічними радами за примірними програмами Міністерства народної освіти 1908 р. і затверджених навчально-окружним начальством. При розробці програм педагогічні ради керувались постановами з'їздів директорів учительських інститутів і семінарій Київського навчального округу 17-19 червня 1910 року.

Як відзначає Н.М.Андрійчук, зміст освіти вміщував такі компоненти: суспільно-духовний (богослов'я, священна історія, вітчизняна історія), мовний (російська та церковнослов'янська мови), природничий (географія, математика, природознавство), спеціальний (історія педагогіки, методика викладання, практичні уроки) [1, с. 14].

Розподіл уроків в учительських семінаріях на початку ХХ ст. показує таблиця 1 [22, с. 51].

Таблиця 1. Кількість уроків на тиждень в учительських семінаріях

Назва дисципліни	Роки навчання		
	I	II	III
Закон Божий	4	3	2
Російська мова	4	4	2
Церковно-слов'янська мова	2	1	1
Арифметика	4	3	2
Геометрія	1	2	2
Російська і загальна історія	2	3	2
Географія	3	2	2
Природознавство	2	3	3
Числописання і креслення	5	4	3
Головні основи педагогіки	-	2	3
Гімнастика	2	2	2
Співи	2	2	2
Практичні заняття в школі	-	-	6
Разом	31	31	32

Крім програмних предметів, учні практикувалися в садівництві і городництві, бджільництві, рукоділлі тощо.

Так як в учительські семінарії поступали особи, які закінчили або навчалися у різних навчальних закладах, а тому мали різний рівень знань і практичну грамотність, головну увагу і найбільше зусиль викладачі учительських семінарій докладали, щоб навчити семінаристів грамотно писати і говорити. Звідси значна увага приділялась різним практичним роботам, вправам і т.д. Варто зазначити, що учительські семінарії з цим завданням, як правило, справлялися.

Що стосується фінансування учительських семінарій, то воно здійснювалось в основному з державної скарбниці і частково з місцевих джерел. Так, у 1893 р. витрати на утримання двох таких семінарій Правобережжя становили разом 33 тис. (Користишівської – 17 тис. руб., Дедекальської – 16 тис. руб.) [8, с. 7].

На початку ХХ ст., коли семінарії регіону стали чотирирічними (1905 р.) і їх кількість збільшилась до 8, а до шкільної справи долучилися новостворені земства, витрати на них значно зросли. Так, у 1915 р. порівняно з 1912 р. загальні витрати, за нашими підрахунками, збільшилися більш як удвічі – з 150 тис. до понад 300 тис., зокрема витрати з державного бюджету збільшились з 124 тис. руб. до 238 тис. руб., а витрати земств – з 24495 руб. до 48423 руб. [11; 13, відомості №6].

Міністерство народної освіти прагнуло до того, щоб вихованцями учительських семінарій були в основному діти селян. Це знаходилося у прямій залежності з внутрішньо-політичними подіями в країні. Зростаюча кількість аполітичних процесів показала, що основну участь у революційній пропаганді приймали вихідці з різних верст, але не з селян. Звідси і та постійна турбота царського уряду про збільшення цього прошарку в учительських семінаріях. Це було зумовлено загальним курсом уряду, спрямованим на створення замкнугих типів шкіл для певних верст населення. Так як початкові школи призначались в основному для селянських дітей, то царизм і робив ставку на підготовку учителів для них з сільського стану.

В учительських семінаріях Правобережної України навчалися в основному діти селян. За нашими підрахунками, у 1913 р. з 476 вихованців учительських семінарій вихідці з села становили 366 осіб. У 1916 р. з 786 вихованців селян було 629. Значно менше було дітей міщан і цехових (у 1913 р. – 42, а в 1916 р. – 77) та інших верст населення. Найменше серед вихованців було вихідців з духовенства: у 1913 р. – 5, у 1914 р. – 3 [11; 13, відомості №1, 4].

Як свідчать історичні джерела, учительські семінарії користувалися особливою популярністю у селян тому, що при вступі необхідно було витримати екзамен лише в обсязі двокласного початкового училища. Більш того, семінарії давали можливість безкоштовно отримати педагогічну освіту і давали пільги, які мали сільські учителі – звільнення від всіх особистих повинностей, крім військових.

Більшість учнів учительських семінарій Правобережжя жили у гуртожитках, приватних квартирах або у родичів. Так, у 1913 р. з 476 учнів на загальних учнівських квартирах, в гуртожитках і т.п. проживало 403 осіб. У 1914 р. відповідно: з 686 учнів – 572 особи. На загальних учнівських квартирах, в гуртожитках і т.п. мешкало більшість учнів Коростишівської, Дедеркальської, Вінницької, Черкаської і Ольгопільської учительських семінарій [11; 13, відомість №2]. Квартири відкривались з дозволу педагогічних рад і перебували під постійним контролем директорів, наставників і вчителів.

Учні учительських семінарій, іноді в кінці навчального року, здійснювали екскурсії до місць визначних історичних подій, знайомилися з визначними пам'ятками. Так, у жовтні 1907 р. вихованці II і III класів Коростишівської семінарії відвідали м.Житомир [14, с. 14]. У 1910 р. вінницькі семінаристи, за матеріальної підтримки графа Гейдена, побували в містах Рівне, Вільно, Петербург, а у 1911–1912 роках здійснили подорож до місць, де відбувалися бої Вітчизняної війни 1812 р. Після таких подорожей учні складали звіти, в яких виявляли вміння передавати свої спостереження, враження [5]. У 1915 р. 14 вихованців Коростишівської семінарії здійснили екскурсії під керівництвом вчителя агрономії Ілліча у Білокриницьку і Ледихівську сільськогосподарські школи [13, с. 10].

В учительських семінаріях учнівський контингент був невеликий. Найбільшу кількість учнів мала Вінницька учительська семінарія, яка за цим показником займала перше місце серед подібних закладів Київського навчального округу. У 1912 р. тут навчалось 156 учнів, тоді як у таких відомих в регіоні вчительських семінаріях, як Коростишівській і Дедеркальській, відповідно 94 і 95 [11].

Природно, що малий контингент учнів в учительських семінаріях Правобережжя (при комплекті 160 осіб), спричинив відповідну кількість випускників. Так, у 1901 р. Коростишівську і Дедеркальську учительські семінарії закінчили загалом 59 чол.[9, с. 14]; 1903 р. – 60 [10, с. 11]; 1911 р., враховуючи, ще й Вінницьку – 108 осіб [11, відомість №5], у 1912 р. – 73 осіб [11, відомість №5], а 1915 р. – Коростишівську, Дедеркальську, Вінницьку і Київську семінарії – 105 осіб [13, відомість №1].

З 8 учительських семінарій у 1915 р. випуск здійснили тільки 4 (близько 100 осіб). Значно менше випускників давали до 1911 р. Коростишівська і Дедеркальська учительські семінарії, які діяли з 70-х років XIX ст. До 1900 р. вони випустили 1043 учителів. За неповними даними, учительські семінарії регіону підготували за весь період своєї діяльності більше 2 тис. педагогів.

Потреба у підготовлених вчителів, особливо у зв'язку з запровадженням загальної початкової освіти, заставила царизм різко збільшити кількість семінарій. Так, якщо у 1890–1900 рр. Міністерством народної освіти в Росії було відкрито всього 4 учительських семінарії, за 1900–1910 рр. – 23, то у 1911–1917 рр. – 107, трохи менше, ніж за всю попередню їх історію. До березня 1917 р., тобто до ліквідації царизму, в Росії нараховувалось 183 учительських

семінарії, які утримувались на державні кошти і 9 учительських семінарій і шкіл – на кошти товариств і приватних осіб [7, с. 87, 91, 97]. На цьому фоні показник правобережних губерній виглядав дуже скромно.

Учительські семінарії мали як негативні, так і позитивні сторони діяльності. По-перше, вони доказали необхідність спеціальних педагогічних навчальних закладів. Вихованці добре знали програми і підручники початкових училищ, були достатньо підготовлені з основних предметів, що викладались у початкових школах. Особливої уваги заслуговує практична підготовка, яку вони проходили у зразкових початкових школах, що діяли при семінаріях.

По-друге, більшість випускників працювали у початкових школах, а ті, хто не став учителем, поступали в учительські інститути, або знаходили місця більш прибуткові, ніж учительські. Те, що більшість вихованців йшли працювати у початкові школи, пояснюється тим, що, навчаючись, вони отримували державні стипендії, а іноді і додаткові від земств, які зобов'язували їх відпрацювати у школах стільки років, скільки вони отримували стипендію (120 руб. і більше на рік). Інакше вони змушені були повернути отриману стипендію.

По-третє, відсів вихованців, порівняно з іншими навчальними закладами, був незначним, хоч для отримання свідоцтва про закінчення семінарії треба було закінчити три, а з 1905 р. – чотири класи, витримуючи щороку перевідні іспити з усіх предметів, а наприкінці навчання – випускні екзамені. Діти селян дорожили можливістю безкоштовно здобувати педагогічну освіту.

Найбільш суттєвим недоліком учительських семінарій була недостатня загальноосвітня база, на якій будувалась педагогічна освіта. Передові вітчизняні педагоги: К.Д.Ушинський, М.І.Пирогов, М.О.Корф прагнули ліквідувати цей та інші недоліки учительських семінарій, однак царський уряд ігнорував спроби підняти загальноосвітній рівень випускників педагогічних навчальних закладів до рівня гімназій і реальних училищ. Це по-перше.

По-друге, істотним недоліком було те, що вони мали тупиковий характер, не давали права вступу своїм випускникам до вишів.

По-третє, кількість учительських семінарій була вкрай недостатньою для задоволення потреб в учителях початкових шкіл. Більше того, вони були недоукомплектовані (розраховані на 160 учнів кожна, у них навчалась значно менша кількість учнів, що зумовлювалось збільшенням стипендій за рахунок недобору), а тому і випуски їх були малими. В цілому випускники учительських семінарій у початкових школах Росії становили не більше 15-20% від загальної кількості учителів початкових шкіл Міністерства народної освіти [24, с. 93].

Нестача кваліфікованих викладацьких кадрів та їх плінність внаслідок високої зарплати – ще один недолік в організації діяльності учительських семінарій. Викладачі учительських семінарій за своїм статусом знаходилися нижче вчителів середніх навчальних закладів, що не сприяло їх ефективній роботі. Бували випадки, коли не викладалися окремі предмети, бо не могли знайти відповідних фахівців. Так, у 1907 р. у Коростишівській семінарії не викладались гімнастика, малювання і чистописання у 3-му класі [14, с. 11-12].

Головним і визначальним для викладачів учительських семінарій при прийомі на роботу була їх благонадійність і релігійність. Царизм прагнув, щоб кандидати на вчительські посади мали вищу освіту, чого досягти було важко. У 1872 р. було дозволено відряджати за кордон, особливо у Німеччину, директорів та вчителів учительських семінарій з метою запозичення передового досвіду. Щастя випадало далеко не всім бажаним.

Важливо зазначити, що царський уряд заохочував притік на учительські посади в учительські семінарії Правобережної України осіб російського походження з вихованців, головним чином, духовних семінарій центральних губерній Росії, забезпечуючи їх безплатно квартирами, опаленням, освітленням, додатковими грішми, борошном і крупою з запасних магазинів. Так, з серпня 1907 р. директор Коростишівської учительської семінарії Кудрицький вийшов у відставку, а на його місце прислали директора народних училищ Оренбургської губернії Тарновського [14, с. 8].

Із запровадженням у 1911 р. у правобережних губерніях виборних земств, замість “кудих” або спрощених, які діяли з 1904 р., останні, разом з міськими самоуправліннями, турбувались про відкриття нових семінарій, залучились до організацій їх відкриття та діяльності. Особливо це проявилось з 1912 р., коли повітовими земствами були розроблені мережі запровадження загального початкового навчання, що вимагало різкого збільшення кількості вчителів для нових шкіл. Так, Подільські губернські земські збори у своїх постановках у 1912 і 1913 роках тричі просили місцевого губернатора відкрити в містах Балті, Барі, Кам’янець-Подільському, Могилеві-Подільському, Ольгопільі і Проскурові учительських семінарій. З них, як відомо, були відкриті тільки дві – Кам’янець-Подільська і Ольгопільська. На утримання учительських семінарій Подільське земство зобов’язувалося щорічно вносити по 4 тис. руб. і разово на будівельні потреби їх по 25 тис. руб. на кожну. Всього земством було виділено у 1912 і 1913 рр. 150 тис. руб. на будівництво 6 учительських семінарій у губернії [4, с. 12].

У квітні 1915 р. Подільська губернська земська управа знову переконувала губернатора, що внаслідок запровадження загального початкового навчання у губернії необхідно відкрити терміново 6 учительських семінарій у: Балті, Брацлаві, Барі, Гайсині, Летичеві і Проскурові [4, арк. 12]. Таку постанову прийняли четверті чергові Подільські губернські земські збори 17 лютого 1915 р.

Активну участь в організації відкриття майбутніх 6 учительських семінарій на Поділлі взяли і міські громадські управління. У цілому, міські і земські асигнування на відкриття семінарій на квітень 1915 р. склали такі суми: а) одноразові – 195 тис. руб. на будівництво семінарій (Брацлавської – 37 тис. руб., Балтської, Гайсинської і Барської – по 35 на кожну, Летичівської – 28 і Проскурівської – 25 тис. руб.); б) щорічні – по 27 тис. руб. на утримання семінарій (Балтської – 6, Проскурівської – 5, Брацлавської, Барської, Гайсинської і Летичівської – по 4 тис. руб. на кожну) [4, арк. 12 (зв.)].

При цьому, Подільські губернські земські збори прохали, щоб у першу чергу була відкрита учительська семінарія у Балті, так як у цьому повіті, при здійсненні шкільної мережі, що передбачала відкриття понад 700 нових комплексів початкових училищ, “питання про заміщення учительських місць стоїть гостро” і вкрай потрібно, крім наміченої до відкриття семінарії у м. Балті, відкрити в повіті ще й одну [4, арк. 15].

Зауважимо, що швидке збільшення у 1911–1915 рр. кількості земських початкових шкіл у 43 земських губерніях Росії (в тому числі і правобережних) показало, що в середньому у кожній з них відкривалося щороку 174 шкільних комплектів (по 50 учнів), а у зв’язку з масовим переходом земств до реалізації проєктів загального початкового навчання, треба було додатково відкрити майже 600 учительських семінарій [15, с. 72].

За підрахунками земських діячів Поділля, для того, аби щорічно ряди вчителів поповнювали більше 600 нових педагогів, у зв’язку із запровадженням загального початкового навчання передбачалось створення до 4 тис. нових комплектів початкових шкіл, необхідно було відкрити в губернії не менше 15 учительських семінарій, крім діючих у Вінниці, Кам’яниці-Подільському і Ольгополі.

Отже, учительські семінарії Правобережної України були створені в основному після революції 1905–1907 рр., а до того часу діяли і давали випуски тільки дві семінарії – Коростишівська і Дедеркальська. Загалом семінарії регіону підготували більше 2 тис. вчителів початкових шкіл. З семінарії з 8 мали зробити свої перші випуски лише у 1917–1918 рр., серед учителів початкових шкіл випускники учительських семінарій становили не більше 20%.

Діючи в умовах російської дійсності, антинародної і русифікаторської політики царизму в галузі освіти, Першої світової війни, учительські семінарії Правобережжя не змогли кардинально змінити стан підготовки вчителів для початкових шкіл, забезпечити їх добре підготовленими педагогічними кадрами.

Значну роль в підтримці учительських семінарій правобережних губерній, особливо на Поділлі, відігравали земські самоврядування. Утім перспективні плани земців не підтримували високі місцеві представники самодержавства.

Список використаних джерел і літератури

1. Андрійчук, Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Н. М. Андрійчук. – Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2009. – 19 с.

2. Андрійчук, Н. М. Характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX століття / Н. М. Андрійчук // Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (“Білі плями” в історії України у контексті світового розвитку), (Луганськ, 20 травня 2009 рік). – Луганськ, 2009. – С. 4-6.

3. Арсеньев, А. М. Н.И.Пирогов и учительские семинарии / А. М. Арсеньев // Советская педагогика. – 1939. – № 8-9. – С. 118-120.

4. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-409, оп. 1, спр. 87. Дело Подоль-

ского губернского по земским и городским делам присутствия по ходатайству Подольского губернского земского собрания об открытии в городах: Каменце, Балте, Баре, Проскурове и Ольгополе учительских семинарий (нач. 7.03.1912 г. – окон. 16.04.1915г.).

5. Державний архів Вінницької області, ф. 13, оп. 1, спр. 2, арк. 12, 50, 79, 89, 90, 135, 136.

6. Журнал Министерства народного просвещения. – 1865. – Апрель. – Ч. СХХVI. – СПб, 1865. – С. 2-4.

7. Кузьмин, Н. Н. Учительские семинарии в России и их место в подготовке учителей начальной школе (лекция по истории педагогики) / Н. Н. Кузьмин. – Курган: Курганский гос. пед. ин-т, 1970. – 102 с.

8. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1893 год. II. Учительские семинарии. – К., 1894.

9. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1901 год., Ч. II. Учительские семинарии. – К., 1902.

10. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1903 год., Ч. II. Учительские семинарии. – К., 1904.

11. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1912 год., Ч. II. Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчету. – К., 1913.

12. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1911 год., Ч. II. Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчету.

13. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1915 год. Ч. II., Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчету. – К., 1916.

14. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1907 год., II. Учительские семинарии. – К., 1908.

15. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX вв. – М.: Педагогика, 1991. – 488 с.

16. Поліщук, М. С. До 100-річчя від дня заснування Коростишівської учительської семінарії / М. С. Поліщук // Укр. іст. журн. – 1969. – № 10. – С. 125-127.

17. Поліщук, М. С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. / М. С. Поліщук // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4. – С. 54-60.

18. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1869. – Т. XLVI.

19. Рождественский, С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. / С. В. Рождественский. – СПб, 1902.

20. Сесак, І. В. Педагогічні навчальні заклади Поділля на початку XX ст. / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 313-319.

21. Сесак, І. В. Учительські семінарії Поділля на початку XX століття (1907–

1914 pp.) / I. В. Сесак // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького 27-29 серпня 1993 року. – Хмельницький, 1993. – С. 283-285.

22. Сравнительный обзор программ второклассных учительских школ и учительских семинарий // Западно-Русская начальная школа. – 1908. – № 1 и 2, январь и февраль.

23. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. – СПб., 1898.

24. Шимбирев, П. Н. Педагогическое образование к 40-летию Октября / П. Н. Шимбирев // Советская педагогика. – 1957. – № 11. – С. 93-103.

Ivan Sesak

The teachers' seminaries of the Right-bank Ukraine in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries

In introduction of article there is a specified relevance of a subject of research, it gives the historiographic review of a problem, the object and a subject, the purpose are defined, and there are also research problems – to take up questions of formation and development of teachers' seminaries in the Kiev, Podolsk and Volynsk provinces during the studied period.

It opens the standard and legal base – “Regulations on teachers' seminaries” (1870) and “Instruction” (1875). It specifies the purposes and tasks of teachers' seminaries, Regulations of Admission, it opens programs of training and etc.

The article finds out not only a small number of the teachers' seminaries studying in them, but a respectively and a small number of graduates too. It shows that during the second half of the XIX century and before revolution of the 1905–1907 only two teachers' seminaries – Korostyshevska and Dederkalska have worked. In the region the 6 seminaries were opened only after revolution of the 1905–1907.

It shows that in teachers' seminaries children of peasants of orthodox belief studied generally. Seminaries were financed generally from the state budget, and at the beginning of the XX century from territorial means. Zemstvoes in the conditions of introduction of general elementary education, showed an initiative in the organization of their basis and activity.

In conclusions it is noted that teachers' seminaries trained more than 2 thousand teachers for almost semicentennial activity. However, they couldn't change cardinally the situation with the insufficient number of teachers for elementary schools.

Keywords: *teacher's seminary, academic year, graduate, pupil, teacher, ministerial school, elementary school, program of training.*

И.В.Сесак

**Учительские семинарии Правобережной Украины
во второй половине XIX – начале XX в.**

На основе трудов историков, а также архивных и опубликованных источников исследуется вопрос о становлении и развитии учительских семинарий второй половины XIX – начала XX в. в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. В частности, представлено нормативно-правовую базу их деятельности – “Положения об учительских семинариях” (1870 г.) и “Инструкцию” 1875 г., указано цели и задачи учебных заведений этого типа, правила приема, раскрыто программы обучения и др.

Рассказывается о сети учительских семинарий, контингенте и количестве подготовленных кадров. Установлено, что после революции 1905–1907 гг. численность учительских семинарий в регионе возросла в четыре раза, но этот рост отставал от реальных требований жизни и не мог удовлетворить растущие потребности подготовки учителей для массовой школы.

Доказано, что в учительских семинариях, которые финансировались в основном из государственного бюджета, а в начале XX в. и за счет земских средств, учились в основном дети крестьян православной веры. Органы местного самоуправления, в условиях введения всеобщего начального обучения, выступали за развитие сети этих заведений, способствовали их учреждению.

Подсчитано общее количество подготовленных кадров для начальных школ Правобережья – более 2 тыс. педагогов. Однако их не хватало для того, чтобы дать начальное образование всем детям украинцев, поляков, представителям других этносов, которые населяли регион.

Ключевые слова: Правобережье, учительская семинария, учебный год, выпускник, ученик, учитель, министерское училище, начальная школа, программа обучения.

Одержано 15 червня 2015 року